

КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ ЛІТЕРАТОР І ПЕТЕРБУРЗЬКА ЦЕНзуРА У СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.

У статті розглядаються контакти катеринославського публіциста М.Б. Герсеванова з Головним управлінням цензурою.

Ключові слова: цензура, Герсеванов, єврейське питання, пияцтво.

В статье рассматриваются контакты екатеринославского публициста Н.Б. Герсеванова с Главным управлением цензурой.

Ключевые слова: цензура, Герсеванов, еврейский вопрос, пьянство.

The article is devoted to the contacts between Katerynoslavs'ky publicist Gersevanov and the Main Office of censorship.

Key words: censorship Gersevanov, the Jewish question, drunkenness.

Літературну діяльність у Російській імперії середини ХІХ ст. неможливо уявити без співпраці з цензурою, яка породжувала анекдоти та трагедії, карбувала геніїв та знищувала таланти. Функції контролерів над володарями дум накладалася на різних осіб – від відверто малоосвічених людей до професорів та імператорів. Коріння історії цензури при бажанні можна простежити дуже глибоко. Що сточується Російської імперії, то цензура тут є майже ровесником самої імперії. Петро І через розповсюдження цивільних книг мав взяти під контроль зміст та навіть зняття письма (1698, 1701 рр.). У подальшому зростання кількості літераторів вимагало від центральної влади все нових форм контролю. На цій ниві проявив себе імператор Микола І, саме за його Цензурним Уставом 1828 р. було створено Головне управління цензури, діяльності якого і присвячена дана розвідка.

Управління складалось з місцевих цензурних комітетів, які існували при університетах і окремого Комітету цензури іноземної (з власним штатом). Очолював все це Міністр народної освіти, під наглядом ІІІ відділення. Повсякчасне втручання цензури у літературне та публіцистичне життя забезпечило зацікавленість громадськості та вчених до історії контролюючого органу, механізмів його функціонування, персонального представництва тощо. На сьогодні маємо значний науковий доробок з цього питання. Серед дослідників історії цензури в Росії варто відзначити як визнаних дореволюційних авторитетів (М. Лемке, В. Розенберга, В. Якушкіна) так і сучасних науковців (А. Блюма, Н. Петрушеву) [1; 5; 13].

Особа, діяльність і відносини якої з цензурою тут розглядаються, – Микола Борисович Герсеванов. Катеринославський дворянин, генерал-майор, земський діяч і просто цікава особистість лише зараз виходить з безодні невідомості, перш за все стараннями Т.Ф. Литвинової та І.О. Кочергіна [6; 4]. М.Б. Герсеванов – син катеринославського губернського предводителя дворянства Бориса Єгоровича Герсеванова, один з перших випускників

Рішельєвського ліцею, у 16 років вступив до лав армії, від юнкера пройшов шлях до генерал-майора, здобув вищу освіту в Академії генерального штабу, а після виходу у відставку став предводителем новомосковського дворянства. Як активного та авторитетного гласного у 1867 р. його було обрано Головою Катеринославського губернського земства. Здавалося б, конкретна діяльність Миколи Борисовича зосереджувалась на регіональному рівні, проте його публіцистика торкалась питань як мінімум державних і часто мала відповідний розголос. За таких обставин питання безпосереднього знайомства з цензурою для плідного автора, яким був Герсеванов (його перу належать більше 100 робіт), було питанням часу. Згодом же листування з Управлінням цензури перетворилось на постійну необхідність.

Формат статті не дозволяє залучити всі матеріали за темою, тому доводиться обмежитися працями, що з'явилися до 1862 р., коли Головне управління цензурою було скасоване, його функції передані Особливій канцелярії при Міністрі народної освіти та розпочався перехід у відомство Міністерства внутрішніх справ.

Публіцистичну діяльність Микола Борисович почав, скоріше за все, у 1838 р., а перше його знайомство з цензурою, хоча й заочне, відбулось у 1843 р., коли певне збентеження було спричинено статтею Герсеванова «О пьянстве в России», що з'явилась у журналі «Отечественные записки» [3]. Свою увагу цьому твору приділив, мабуть, найвідоміший російський цензор Олександр Васильович Нікітенко. Один з найліберальніших та сміливих представників Комітету, рятівник «Мертвих душ» М.В. Гоголя, незлічену кількість разів він збирався покінчити з цензурою, а все ж присвятив їй 15 років (1833 – 1845).

У листопаді 1843 р. екстраординарний професор Нікітенко виніс статтю про пияцтво на розгляд засідання Цензурного комітету. Виявилось, що стаття пройшла цензуру перед друком, однак це рішення здалось Нікітенку поспішним. Микола Борисович використав відомості, що були надруковані в «Кратком обозрении питейных сборов с 1839 по 1843 год», Комітет зв'язався з міністром фінансів графом Є.Ф. Канкріним, який підтвердив побоювання Нікітенка. «Обозрение» було надруковане для відкупників перед проведенням торгів на утримання питних відкупів і не варто було виносити інформацію, наведену в творі, «ибо рассуждения об них могут возбудить возражения, которые правительство в необходимости будет делать; чрез что даже будет повод к неприязненным столкновениям» [8, арк. 2]. Але стаття була вже рік як надрукована, тому Комітет міг лише рекомендувати «прийняти до відома». Крім того, у 1845 р. в Одесі, за дозволом цензора місцевого комітету Пахмана, було видано об'ємну брошуру Герсеванова «О пьянстве в России» [9] з розширеними посиланнями на «Краткое обозрение питейных сборов». У перекладі на французьку вона знайшла підтримку, зокрема, в особі професора Івана Васильовича Вернадського.

Наступного разу цензура не встигла за Герсевановим на рубежі 1850-х – 1860-х рр. У грудні 1859 р. Микола Борисович два рази особисто представляв до Цензурного комітету альбом карикатур «Похождения Новгородской

жительницы Федоры Ивановны», який Герсеванов бажав видати під псевдонімом «Г. Дуров». Після внесення деяких змін у малюнки та підписи (зокрема замінено «помещица» на «жительница») альбом було дозволено до друку, що й сталося вже у січні 1860 р. Вірогідно, карикатури мали успіх, тому відставний підполковник Георгій Палеолог придбав у Герсеванова права на друк та продаж другого видання альбому за 800 крб. [7, арк. 5]. Але після літографування малюнків і нового звернення до Комітету Палеолог отримав від цензури відмову. Він намагався отримати компенсацію за витрати, яка була передбачена законом, адже придбав дозволені до друку малюнки, на що Комітет відповідав простими відписками.

До цього часу Миколу Борисовича вже добре знали у Головному управлінні цензурою. Напередодні видання карикатур у тому ж грудні 1859 р., Герсеванов подав до розгляду твір французькою, присвячений Жанні Д'Арк, і прохання про брошуру «О народном характере евреев» [7, арк. 3].

Єврейське питання займало багато місця в публіцистичній спадщині Герсеванова. Вперше він безпосередньо звернувся до нього у квітні 1858 р., коли, у відповідь на статтю Миколи Івановича Пирогова в «Одесском вестнике», в «Санкт-Петербургских ведомостях» з'явилася його стаття «Еврейская школа в Одессе» [2; 11]. Дещо розширивши й змінивши назву на «О еврейской школе г. Пирогова», Микола Борисович зажадав видати її окремою брошурою. В той час, за місцем служби автора у Херсоні, ця стаття повинна була розглядатися в Одеському цензурному комітеті, проте головою його був власне М.І. Пирогов, «антихристианское учение которого опровергается» [12, арк.1]. Тому Герсеванов подав статтю на суд столичних цензорів, які не дозволили її друкувати і рукопис залишився в архіві Комітету. Ця невдача не могла зупинити Герсеванова, він продовжив розробку цієї важливої суспільної проблеми.

Навесні 1859 р. в «Северной пчеле» Герсеванов надрукував дві статті під назвою «О народном характере евреев», а через рік вирішив видати їх окремою брошурою. Дозволу на це Одеського цензурного комітету він не отримав і тому знову звернувся до Санкт-Петербургу. Причина ускладнень полягала в тому, що зацікавленість «єврейським питанням» у суспільній думці, перш за все у ліберальній її течії, з часу першої публікації Герсеванова значно зросла. Тому Головний цензурний комітет 17 березня 1860 р. вирішив більш ретельно відстежувати праці, в яких лунали заклики надати євреям громадянські права. Статті Миколи Борисовича такого заклику не містили, проте теж підпали під дію рішення Комітету. Ідея Герсеванова полягала у тому, що, незважаючи на великий внесок освічених євреїв у науку, економіку, культуру імперії, більшість представників цього народу так і не стала частиною суспільства.

24 вересня 1860 р. Головне управління цензури дозволило видання, за винятком місць, позначених червоним олівцем. При роботі над цим твором доля звела Герсеванова ще з одним відомим і поважним цензором, членом-кореспондентом Петербурзької академії наук Іваном Олександровичем Гончаровим.

І все ж, головним ворогом творчої, мислячої людини Герсеванов вважав чиновництво. Можливо, під час вирішення особистих питань, до яких відносимо й спілкування з цензурою, ця думка не була надто чіткою, але з початком цивільної служби, вона стала очевидною. Можна вважати, що саме з протистояння з цензурою розпочалась кампанія Герсеванова проти чиновництва загалом.

Звернення до матеріалів Цензурних комітетів дає можливість зрозуміти, які питання, що обговорювались суспільством, були на часі й оцінювались урядом як потенційно небезпечні. Можна констатувати, що цензура у середині ХІХ ст. не встигала за публіцистами, які швидше вловлювали запити суспільства щодо актуальних питань сьогодення. Одним з найпередовіших, не лише у вирішенні, але й у піднятті важливих питань життєдіяльності держави був не столичний публіцист, проте добре освічений і відповідальний катеринославський дворянин Микола Борисович Герсеванов.

Бібліографічні посилання:

1. Блюм А.В. От неолита до Главлита. Достопамятные и занимательные эпизоды из истории российской цензуры от Петра Великого до наших дней / А.В. Блюм. – СПб., 2009. – 272 с.
2. Герсеванов Н. Б. Еврейская школа в Одессе / Н.Б. Герсеванов // Санкт-Петербургские ведомости. – 1858. – № 81.
3. Герсеванов Н. Б. О Пьянстве в России / Н.Б. Герсеванов // Отечественные записки. – 1842. – Т. 25. – С. 13 – 26
4. Кочергін І.О. Земське самоврядування Катеринославщини (персонологічний вимір) / І. О. Кочергін. – Д., 2011. – 216 с.
5. Лемке М.К. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия / М.К. Лемке. – СПб., 1908. – 427 с.
6. Литвинова Т.Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст. (ідеологічний аспект) / Т.Ф. Литвинова. – Д., 2011. – 732 с.
7. О изданном генерал-майором Герсевановым под псевдонимом г. Дурова, Альбоме карикатур, под названием: «Похождения новгородской жительницы Федоры Ивановны» // Російський державний історичний архів. – Ф. 772. – Оп. 1. – Спр. 5106.
8. О недозволении Г. Министром Народного Просвещения статьи «О пьянстве в России» // Російський державний історичний архів. – Ф. 777. – Оп. 1. – Спр. 1732.
9. О пьянстве в России. – Одесса, 1845. – 137 с.
10. Петрушева Н.Г. Цензор в государственной системе дореволюционной России (вторая половина ХІХ – начало ХХ века) / Н.Г. Петрушева. – СПб., 2011. – 268 с.
11. Пирогов Н. Еврейская Талмуд-Тора / Н. Пирогов // Одесский вестник. – 1858. – № 26.
12. По прошению Генерал-Майора Герсеванова о дозволении напечатать статью его: О Еврейской школе Г. Пирогова // Російський державний історичний архів. – Ф. 772. – Оп. 1. – Спр. 4450.
13. Розенберг В., Якушкин В. Русская печать и цензура в прошлом и настоящем / В. Розенберг, В. Якушкин. – М., 1905. – 250 с.

Надійшла до редколегії 09.04.2014.